

4. Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : [монографія] / А.О. Маслов. – К. : Аграр Медіа Груп, 2012. – 432 с.

5. Сизоненко В.О. Людський розвиток як передумова інтеграції України у світовий інноваційний простір / В.О. Сизоненко //Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 105. – Ч. II. – 284 с.

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА КАТЕГОРІЮ «СУСПІЛЬНІ БЛАГА» EVOLUTION OF SCIENTIFIC VIEWS ON THE CATEGORY «PUBLIC GOODS»

У статті розглянуто еволюцію наукових поглядів на категорію «суспільні блага». Зазначено, що еволюція категорії суспільних благ пов'язана з розвитком методології економічної теорії та впливом світогляду економістів. Відмічено, що розвиток суспільних благ відбувався одночасно з розвитком держави. Показано, що немає однозначного визначення суспільних благ. Усі автори визнають наявність у суспільних благ двох характерних рис: неконкурентності у споживанні (відсутність суперництва) та невиключеності (в іншій термінології – непривласності) у споживанні.

Ключові слова: суспільні блага, екстерналії, суспільство, держава, мериторні блага, опікувані блага.

В статье рассмотрена эволюция научных взглядов на категорию «общественные блага». Эволюция категории общественных благ связана с развитием методологии экономической теории и влиянием мировоззрения экономистов. Отмечено, что развитие общественных благ происходило одновременно с развитием государства.

Показано, что нет однозначного определения общественных благ. Все авторы признают наличие у общественных благ двух характерных черт: неконкурентности в потреблении (отсутствие соперничества) и неисключаемости (по другой терминологии – неприсвоаемости) в потреблении.

Ключевые слова: общественные блага, экстерналии, общество, государство, мериторные блага, опекаемые блага.

The article reviews the evolution of scientific views in the category of "public goods." It is noted that the evolution of the category of public goods associated with the development of the methodology of economic theory and the influence of world economists. It was noted that the development of public goods occurred simultaneously with the development of the state. It is shown that there is no uniform definition of public goods. All authors recognize the existence of public goods of two characteristics - (non-rivalrous) in consumption and non-excludability (in another terminology - inappropriability) in consumption.

Key words: public goods, externalities, society, state, merit goods, wards good.

УДК 330.101:163.14(477)

Журавльова Ю.О.

к.н.держ.упр., докторант
Одеський національний економічний
університет

Постановка проблеми. Філософський аспект суспільних благ, перш за все як співвідношення інтересів людини, суспільства та держави, було закладено у працях Аристотеля [1], Т. Гоббса [2], Дж. Локка [3] та ін. У дослідженнях меркантилістів та фізіократів дана проблема була пов'язана з роллю держави у відтворювальному процесі.

В економічному словнику суспільні блага – це товари та послуги, які надаються державою його громадянам на рівних засадах. Такі блага не можуть бути надані окремим особам без надання їх іншим особам. До суспільних благ належать, наприклад, оборона, безкоштовна освіта, загальнодоступне відвідування парків, музеїв тощо [4, с. 463]. В англійській економічній літературі використовується поняття public goods – публічні блага. «Public goods – блага, надання яких окремій особі неможливо без надання їх іншим особам. Наприклад, національна оборона, державна система освіти та охорони здоров'я» [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічний зміст глобальних суспільних благ досліджує Даниленко О.Л. [6], питання фінансування суспільних благ розглядає Длугополь-

ський О.В. [7], особливості відтворення суспільних благ – Залевська-Шишак А. [8], Кічурчак М.В. [9; 10]. Проблемою соціальної справедливості в контексті суспільних змін в Україні опікується Мелян Н.Ю. [11]. Суспільні блага в контексті економічної політики України знаходяться у полі зору Мортікова В. [12–14]; співвідношення понять «суспільні блага» та «соціальна сфера» досліджують Бровко Т.В., Непокупна Т.А. [15] та ін.

Постановка завдання. Метою дослідження є систематизація еволюції наукових поглядів на одну з базових категорій економічної науки – «суспільні блага».

Виклад основного матеріалу дослідження. Еволюція категорії суспільних благ пов'язана з розвитком методології економічної теорії та впливом світогляду тих чи інших економістів.

Так, А. Сміт у роботі «Дослідження про природу та причини багатства народів» окреслив групу благ, споживання яких пов'язане з функціонуванням суспільства в цілому. «Першим обов'язком государя є захист суспільства від насильства та посягання з боку інших незалежних суспільств; вона може бути виконана тільки за допомогою

військової сили [16, с. 347]. Другий обов'язок государя, а саме захист, наскільки це можливо, кожного члена суспільства від несправедливості й утиску його іншими членами суспільства або обов'язок встановлення точного здійснення правосуддя [16, с. 357]. Третім та останнім обов'язком государя або держави є заснування та зміст таких громадських установ та таких громадських робіт, які, будучи, мабуть, у найвищому ступені корисними для великого суспільства в цілому, не можуть, однак, своїм прибутком відшкодувати витрати окремої людини або невеликої групи людей» [16, с. 364].

Ідея, що держава забезпечує загальну вигоду та діє в інтересах загального добробуту, далі також аргументувалася економістами. Французький економіст Ж.Б. Сей у роботі «Трактат про політичну економію» пише, що незалежно від потреб окремих індивідів та їх сімей, які вони змушені обмежувати, індивіди в суспільстві мають загальні потреби, які не можуть бути задоволені персонально для кожного шляхом конкуренції. І сама конкуренція не може бути досягнута без встановлення порядку, що вимагає підпорядкування всіх індивідів за певної форми правління: «Окрім тих потреб приватних осіб та їх родин, задоволення яких утворює приватне споживання, є ще такі особливі потреби, які відчуються союзом приватних осіб, званим суспільством, і задоволення яких становить споживання суспільне. Суспільство купує та споживає послуги адміністрації, оберігає його інтереси, війська, що захищають країну від зовнішнього нападу, суду цивільного та кримінального, який охороняє кожна приватна особа від посягання інших» [17].

У роботі «Принципи політичної економії» англійський філософ та економіст Г. Сиджвік визнає «зовнішні ефекти, пов'язані з виробництвом (відомий прийом із маяком), як джерела «неспроможності ринку», що підказує ідею про загальну теорію державного втручання, яка заснована на невідповідності приватних та громадських вигод» [18, с. 273].

Зазначена праця заклала основи для низки важливих положень більш значної роботи Альфреда Маршалла «Принципи економічної науки». Суспільні блага задовольняють потреби окремих індивідів; у роботі аналізується двоїстий характер суспільних благ, який полягає у задоволенні як приватних потреб, так і суспільних. Такий підхід у А. Маршалла відображений як необхідність аналізу частки індивідуума у спільному багатстві: «Нам все ж доводиться взяти до уваги ті матеріальні блага, які є загальними для сусідів та які не було б потреби згадувати при порівнянні багатства людини з багатством його сусідів; правда, враховувати їх може виявитися доцільним лише для деяких цілей, особливо при зіставленні еко-

номічних умов віддалених один від одного районів або епох. Ці блага охоплюють вигоди, які людина отримує від проживання в певному місці й в певний час, та від належності до якої-небудь держави чи спільноти» [19, с. 117].

Пізніше Ф. фон Візер у «Теорії суспільного господарства» питає, чому існує рівність у споживанні товарів, які забезпечуються державою, але така рівність відсутня щодо продукції, виробленої у приватному секторі. Розуміння даної проблеми у фон Візера пов'язано з тим, що сама держава опосередковує та забезпечує функціонування економіки [20, с. 487].

Попередником сучасної теорії суспільних благ можна назвати шведського економіста К. Вікселя, який запропонував цілісний погляд на державу як господарючий суб'єкт зі своїми доходами та витратами. У системі оподаткування ним було обґрунтовано індивідуалістичний підхід як обґрунтування громадського інтересу у виробництві суспільних благ індивідуальними інтересами громадян – платників податків [18, с. 75].

У науковий обіг поняття суспільних благ увійшло значно пізніше завдяки працям Е. Ліндаля та А. Пігу. У нарисі «Справедливе оподаткування – позитивна теорія» Е. Ліндаль розвиває ідеї свого вчителя К. Вікселя та вказує на цілу низку суспільних благ, які не дають змоги ринку повною мірою оцінювати вигоди та витрати виробництва суспільних благ. Властивості суспільних благ за Ліндалем: неподільність полягає в тому, що суспільні блага надаються всім учасникам ринку одночасно, їх споживання не може носити індивідуальний характер; невичерпність споживання – використання суспільного блага одним учасником ринку не зменшує кількості цього блага на ринку, не зменшує можливостей інших учасників їм скористатися; невиключність: обмежити доступ споживачів до такого блага практично неможливо. Проблема, пов'язана з перерахованими вище властивостями, полягає в такому: частина індивідів буде приховувати свою зацікавленість у виробництві цих благ, щоб не оплачувати їх виробництво. Єдиним рішенням проблеми виробництва суспільних благ, згідно з представниками шведської школи, є втручання держави, яка за допомогою введення відповідних податків та їх перерозподілу забезпечила б фінансування цього виробництва [21].

В основі теорії суспільних благ англійського економіста А.С. Пігу лежить поняття екстерналій (зовнішніх ефектів), що впливають на добробут інших суб'єктів ринку. Зовнішні ефекти (екстерналії) виникають тоді, коли дії одного економічного агента ненавмисно шкодять або приносять користь іншим економічним агентам, у результаті чого особисті витрати або вигоди від діяльності відрізняються від справжніх соціальних витрат або вигод. Такі випадки «провалів ринку», вважав він,

вимагають державного втручання у формі податків або субсидій для усунення різниці між приватними та соціальними співвідношеннями витрат та вигод [22, с. 240].

Із 1950-х років основною теорією стала теорія суспільних благ, розроблена американським економістом, лауреатом Нобелівської премії (1970 р.) П.Е. Самуельсоном. Саме йому належить класичне визначення суспільного блага як блага, витрати на виробництво та розповсюдження якого бере на себе держава, і що володіє такими властивостями: неконкурентністю (несуперництвом) – обумовлено доступністю всіх до такого блага; невиключеністю, тобто обмеження доступу споживачів до такого блага практично неможливе; неподільністю, отже, індивід не може сам вибрати обсяг споживання блага. «Суспільними благами називаються такі блага, вигода від використання яких нероздільно розподілена по всьому суспільству незалежно від того, хочуть чи ні окремі його представники купувати це благо... Споживання такого блага кожним індивідумом не применшує його споживання будь-яким іншим індивідумом» [23, с. 338].

Суспільні блага виникали в різний час, їх розвиток відбувався одночасно з розвитком держави. Не випадково П. Самуельсон виділяє державні, або суспільні, блага, висловлюючи тим самим їх тотожність. У цю сукупність він включає товари та послуги, які «ми (представники суспільства, громадяни) споживаємо колективно, за допомогою держави» [24, с. 158].

Позицію, згідно з якою визначальною ознакою суспільного блага виступає неконкурентність у споживанні, слідом за П. Самуельсоном відстоюють М. Кац та Х. Розен [25], Дж. Хіршлейфер та А. Глейзер [26], Х. Гравель та Р. Рис [27].

«Благо є суспільним, якщо воно вироблено, ніхто не може бути виключений із доступу до нього. Суспільні блага зазвичай бувають також неконкурентними у споживанні, але не обов'язково», – таке визначення суспільних благ дає В. Ніколсон [28, с. 272].

Ми бачимо приклад протилежних позицій, згідно з якими визначальною ознакою суспільного блага виступає або непривласнення (або невиключеність зі споживання) як у В. Ніколсона або неконкурентність у споживанні як у П. Самуельсона. Проміжна позиція представлена Дж.Е. Стігліцем, на думку якого «суспільним благам повинні бути притаманні обидві зазначені ознаки, але тією чи іншою мірою, що визначає розподіл цих благ на «чисті» та «нечисті» [29, с. 119–123].

К.Р. Макконнелл та С.Л. Брю у підручнику «Економікс» визначають поняття «суспільний товар», що цілком можна вважати, в їх розумінні, синонімом поняття «суспільне благо», як «товар або послугу, до яких неможливо застосувати принцип

виключення та виробництво яких забезпечується державою за умови, що вони приносять істотні вигоди суспільству» [30, с. 392]. У цьому визначенні підкреслено дві суттєві риси суспільних благ: невиключеність, тобто невичерпність їх після споживання, а також громадську, а не приватну користь від їх використання.

Сучасна австрійська неокласична економічна теорія, розвиваючи принцип методологічного індивідуалізму, ставить під сумнів сам критерій громадськості. Як пише І.Г. Халсманн, «австрійський підхід до проблеми суспільних благ спирається на три положення. По-перше, не існує іншого способу судити про те, чи дійсно люди мають потребу в цьому благо та скільки їм цього блага потрібно, крім як спостерігати за їх діями. Отже, абсолютно немає ніяких підстав, щоб закликати уряд виробляти благо, яке інакше не буде вироблено в достатній кількості. Якщо люди захочуть пожертвувати достатньо ресурсів, будь-який товар може бути проведений без державного втручання.

По-друге, не існує критерію, за яким би громадські блага відрізнялися від товарів індивідуального споживання. Ця складність виникає на рівні навіть більш фундаментальному, ніж звичне визначення суспільних благ, яке виділяється несуперництвом у споживанні та неможливістю виключити інших споживачів. У принципі благо можна назвати суспільним, якщо воно надає бажаний або небажаний ефект на індивідів, які є його власниками (екстерналіями).

По-третє, навіть якщо благо може бути індивідуально визначене як суспільне, звідси зовсім не випливає, що поставляти їх повинен уряд. Іншими словами, все ще буде необхідність пояснювати урядову діяльність особливими нормативними доводами» [31, с. 3–20].

Професор П. МакНатт звертає увагу на те, що «суспільні блага контрастують із приватними благами. Чисті суспільні блага мають унікальні характеристики невиключеності та відсутності суперництва в споживанні, у той час приватні блага продаються тим, хто може дозволити собі платити ринкову ціну» [32].

Р. Нельсон вважає, що «збройні сили можуть бути здатні захистити одні регіони, але не здатні захистити інші, а в умовах обмежених ресурсів захист однієї групи людей може здійснюватися за рахунок захисту іншої». Знання – це благо, невиключне до певної межі, оскільки «творець цього знання може запатентувати його та пред'являти позов до будь-кого за використання його ліцензії» [33, с. 47].

Професор Гарвардського університету Н. Грегорі Менк'ю відносить до суспільних благ такі блага, які «не є ані виключеними, ані об'єктом суперництва», тобто вони не конкурують з іншими видами економічних благ [34, с. 492].

Професор Л.І. Якобсон дає таке визначення суспільного блага: «Суспільне благо відрізняється двома властивостями: несуперництвом у споживанні та невиключеністю» [35, с. 40]. «Несуперництво означає, що благо доступно одночасно багатьом споживачам і граничні витрати його надання індивідуальному споживачу дорівнюють нулю. Під невиключеністю мається на увазі технічна неможливість або заборонно високі витрати запобігання доступу до блага додаткових споживачів» [35, с. 41].

Професор Т. Коуэн підкреслює, що суспільним благам притаманні риси невиключення (non-excludability) та неконкурентності (non-rivalrous). Як один із найкращих прикладів суспільного блага наводить національну оборону [36].

Я. Польцин (Польща) теж підкреслює класичні риси суспільних благ, які характеризуються несуперництвом та невиключеністю та визначають чисті суспільні блага. Суспільні блага розглядаються як важливий ринковий дефект, який повинен бути виправлений державою: «Існує також група суспільних благ, визначені як соціальні блага. Вони мають характеристики приватних благ, але доступні кожному громадянину переважно через державну соціальну політику, і вони фінансуються з державного бюджету (у тому числі місцевого бюджету). Ці товари також називають мериторними благами» [37, с. 32].

Мериторні блага (merit goods) за Р. Масгрейвом – це блага, попит на які з боку приватних осіб відстає від бажаного суспільством та стимулюється державою, тобто концепція мериторіки пов'язана з інтересами держави в цілому, які безпосередньо не виявляються в індивідуальних перевагах. Найяскравіші приклади мериторних благ – культура, охорона здоров'я, освіта та наука, які сприяють розвитку людини й особистості. Споживання даних благ не тільки відповідає довгостроковим інтересам економічної системи, а й об'єктивно необхідно в нових умовах глобалізації, формування «нової економіки» [38].

Концепція мериторних благ Р. Масгрейва стала провідником концепції економічної соціодинаміки Р. Грінберга та О. Рубінштейна [39, с. 3]. Концепція передбачає принципову зміну трактування державної активності: держава бере рівноправну участь у господарському житті суспільства, а соціально доцільні державні витрати на реалізацію несвідомих громадських інтересів здебільшого є інвестиціями в людський капітал [39, с. 4].

Так, О. Рубінштейном здійснюється спроба побудови цілісної теорії ринків «опікуваних благ», що охоплює сукупність товарів та послуг, виробництво та споживання яких пов'язане з державною активністю. Дається визначення «опікуваних благ»: товари та послуги, щодо виробництва та споживання яких у суспільства є свій, нормативний, інтерес [40, с. 5].

Теорія опікуваних благ передбачає принцип компліментарності корисностей, відповідно до якого допускається наявність групового інтересу поряд з інтересами індивідуумів та існування двох гілок формування суспільного інтересу – ринкового та політичного [41, с. 42].

Висновки з проведеного дослідження. На підставі аналізу теоретичної літератури можемо зробити висновок, що термін public goods (публічні блага) тотожний поняттю «суспільні блага». Крім того, немає однозначного визначення суспільних благ. Усі автори визнають наявність у суспільних благ двох характерних рис: неконкурентності у споживанні (non-rivalrous) (відсутність суперництва) та невиключеності у споживанні (non-excludability) або в іншій термінології – непривласненості (inappropriability). Розбіжностей щодо розуміння змісту цих рис немає. Водночас є розбіжності щодо того, яка саме з них є визначальною ознакою суспільного блага та якою мірою останньою повинна бути властива інша риса.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / Аристотель ; под ред. А. И. Доватур. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4 – 830 с.
2. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. / Т. Гоббс ; под ред. В.В. Соколова. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с.
3. Локк Дж. Сочинения : в 3-х т. / Д. Локк. – М. : Мысль, 1985. – 560 с.
4. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 2001. – 895 с.
5. Economics. Англо-русский словарь-справочник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economist.com/economics-a-to-z/r#node-21529442>.
6. Даниленко О.Л. Глобальні суспільні блага: проблеми забезпечення та міжнародне співробітництво / О.В. Даниленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 1(16). – С. 74–85.
7. Длугопольський О.В. Особливості фінансування суспільних благ в епоху глобальних трансформацій: теоретичні та прикладні аспекти / О.В. Длугопольський // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 1. – С. 188–196.
8. Залевська-Шишак А. Особливості відтворення суспільних благ в трансформаційній економіці / А. Залевська-Шишак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2013. – № 146. – С. 29–31.
9. Кічурчак М.В. Гносеологія економічних систем у теорії відтворення суспільних благ / М.В. Кічурчак // Економічний аналіз. – 2015. – Т. 20. – С. 6–13.
10. Кічурчак М.В. Ретроспективний аналіз формування сучасних підходів до розуміння сутності суспільних благ в українській економічній науці / М.В. Кічурчак // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2012. – Вип. 45. – С. 99–110.

11. Мелян Н.Ю. Публічні блага та соціальна справедливість: еволюція поглядів та сучасне розуміння / Н.Ю. Мелян // Форум права. – 2015. – № 5. – С. 136–141.
12. Мортіков В. До питання про сутність локальних суспільних благ / В. Мортіков // Економіка України. – 2007. – № 3. – С. 68–74.
13. Мортіков В. Суспільні блага та економічна політика / В. Мортіков // Україна. Аспекти праці. – 2005. – № 2. – С. 29–32.
14. Мортіков В. Фінансування створення суспільних благ / В. Мортіков // Фінанси України. – 2005. – № 10. – С. 76–82.
15. Бровко Т.В., Непокупна Т.А. Про співвідношення понять «суспільні блага» та «соціальна сфера» / Т.В. Бровко, Т.А. Непокупна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/NPM/Economics/14_14_b.
16. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; пер. с англ. ; предисл. В.С. Афанасьева. – М. : Эксмо, 2009. – 651 с.
17. Сэй Ж.Б. Трактат по политической экономии / Ж.Б. Сэй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ek-lit.narod.ru/saysod.htm>.
18. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса / М. Блауг ; пер. с англ. под ред. А.А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2008. – 325 с.
19. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – М. : Прогресс Универс, 1993. – Т. 1. – 594 с.
20. Визер Ф. Теория общественного хозяйства (фрагменты). / Ф. Визер // Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер ; пер. с нем. ; предисл., коммент., сост. В.С. Автономова. – М. : Экономика, 1992. – С. 427–494.
21. Lindahl Erik Just Taxation - a Positive Solution [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://econ.ucsb.edu/~tedb/Courses/UCSBpf/readings/lindahl>.
22. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / А. Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – Т. 1, 2.
23. Самуэльсон П.А. Экономика / П.А. Самуэльсон, В.Д. Нордхаус ; ред. пер с англ. Л.С. Тарасевич, А.И. Леусский. – М. : БИНОМ ; КноРус, 1997. – 800 с.
24. Самуэльсон П. Экономика : в 2-х т. / П. Самуэльсон ; пер. с англ. – М. : АЛГОН, 1992. – 413 с.
25. Katz M.L. Microeconomics / M.L. Katz, H.S. Rosen // Boston, 1998. – P. 613.
26. Hirshleifer J. Price Theory and Applications/ J. Hirshleifer, A. Glazer // San-Francisko, 1992. – P. 461.
27. Gravelle H. Microeconomics /H. Gravelle, R. Rees // L- N.Y., 1992. – P. 525.
28. Николсон В. Микроэкономическая теория / В. Николсон. – М. : Международные отношения, 1995. – 815 с.
29. Стиглиц Дж.Э. Экономика государственного сектора / Дж. Э.Стиглиц. – М.: Инфра-М, 1997. – 720 с.
30. Макконнелл К.Р. Экономикс. Принципы, проблемы и политика : 2-х т. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю. – М. : Республика, 1992. – 800 с.
31. Халсманн Й.Г. Экономическая наука и неоклассицизм / Й.Г. Халсманн ; пер. А.А. Курышевой // Квартальный журнал австрийской школы экономической науки. – 1999. – Ч. 2. – № 4. – С. 3–20.
32. McNutt Patrick. Public Goods and Club Goods [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://encyclo.findlaw.com/0750book.pdf>.
33. Нельсон Р. О сложностях и ограничениях рыночной организации / О. Нельсон // Проблемы новой политической экономии. – 2001. – № 2. – С. 47.
34. Мэнкью Н.Г. Принципы экономикс / Н.Г. Мэнкью. – СПб. : Питер, 1999. – 784 с.
35. Якобсон Л.И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика / Л.И. Якобсон. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 368 с.
36. Cowen Tyler Public Goods/ Tyler Cowen [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.econlib.org/library/Enc/PublicGoods.html>.
37. Polcyn Jan. Education as a Public Good / Jan Polcyn // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2015. – № 1(29). – С. 32–35.
38. Масгрейв Р. Государственные финансы: теория и практика / Р. Масгрейв, П. Масгрейв ; пер. англ. – М. : Бизнес Атлас, 2009. – 716 с.
39. Гринберг Р. Экономическая социодинамика / Р. Гринберг, А. Рубинштейн. – М. : ИСЭ-ПРЕСС, 2000. – 278 с.
40. Рубинштейн А.Я. К теории рынков «опекаемых благ» (научный доклад) / А.Я. Рубинштейн. – М. : Институт экономики РАН, 2008. – 63 с.
41. Рубинштейн А.Я. Теория опекаемых благ и патернализм в экономических теориях: общее и особенное / А.Я. Рубинштейн. – М. : Институт экономики РАН, 2015. – 52 с.